

schouwing genomen zowel naar de syndicale als naar de politieke kant. Toch krijgt men ook hier de indruk dat er te weinig diepteboringen zijn verricht en dat er over de invloed van SDAP en CPN in de jaren dertig nog wel iets meer te zeggen valt dan hier geschiedt in de trant van: de SDAP lange tijd machteloos en de CPN in het isolement (599, 601). Weinig is er gelet op de overwegende positie der beide partijen in enkele grote steden (Amsterdam vooral, waar een gemeentelijke samenwerking rond 1935 dichterbij is geweest dan men heeft vermoed en ook Rotterdam, waar de sociaal-democratie het gehele college van wethouders enige tijd heeft beheerst). En voorts was er de hulppactie aan het republikeinse Spanje en de strijd tegen het fascisme in het algemeen waarin kunstenaars en intellectuelen vaak vooropgingen. Zo vlak als de schrijvers van hoofdstuk IX het voorstellen was het in werkelijkheid allemaal niet. De linkse opstelling van het oude SDAP-kopstuk Wibaut in deze tijd is karakteristiek (zie zijn memoires *Levensbouw*, 1936), maar wordt niet gememoreerd.

Of het hier uitgegeven onderzoeksverslag mogelijke lezers verder zal helpen bij de studie van het onderwerp, is moeilijk te beoordelen. Maar misschien heeft de kring van medewerkers en schrijvers zichzelf met deze arbeid verder gebracht op de weg van het kennis nemen en doorgronden van de jaren van het interbellum.

A.F. Mellink

Michel Dumoulin en Jacques Willequet, ed., *Aspects des relations de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie: 1925-1940* (Brussel: Instituto Italiano di cultura/Comité Beige de l'instituto per la Storia del Risorgimento Italiano, 1983, 374 blz., BF 800.—).

Deze bundel is de neerslag van een interuniversitair seminarie, in 1981-1982 te Brussel georganiseerd door het Belgisch Comité van het Instituto per la Storia del Risorgimento Italiano. Hieraan is meegewerkt door Belgische, Franse, Luxemburgse en Nederlandse historici. De bundel zelf is echter een co-productie van alleen de Benelux.

De bijdragen zijn in drie categorieën samengevoegd: 1. de pers en het fascistisch Italië, 2. reacties van mensen, groepen en partijen en 3. aspecten van de diplomatieke betrekkingen. De bundel wordt ingeleid door M. Dumoulin, organisator en inspirator van de onderneming, met een artikel over de Italiaans-Belgische relaties tussen 1925 en 1940 tegen de achtergrond van de recente geschiedschrijving over het fascistisch Italië. Het boek sluit met een slothoofdstuk 'Nieuwe vergezichten', waarin een artikel van H. van der Schoor over de architectuur in Italië en Nederland is samengevoegd met een beschouwing van M. Dumoulin betreffende nieuwe onderzoekswegen en mogelijkheden. In totaal gaat het om 15 bijdragen: 9 Belgische, 5 Nederlandse, 1 Luxemburgse.

Eén Belgische bijdrage verscheen in het Nederlands, één Nederlandse in het Frans.

In de inleiding van Dumoulin wordt naar voren gebracht hoe de geschiedschrijving met betrekking tot het fascisme worstelt met de vraag of het mogelijk is het fascisme te beschrijven zonder een stellingname vooraf. In de praktijk komt dat vrijwel neer op een geschiedenis van het fascisme zonder een anti-fascistisch standpunt. In Italië nu wordt de laatste twintig jaar naar een overstijging van deze dichotomische benadering gezocht en Dumoulin geeft hierover enkele nuttige aanwijzingen.

Dit probleem van een discrepantie tussen ideologische en factische benadering van het fascisme speelde reeds bij de tijdgenoten, in en buiten Italië. Het is jammer dat de bijdra-

## RECENSIES

gen over de pers en het fascisme een vergelijking van reacties in België, Nederland en Luxemburg niet toestaan wegens de uiteenlopende benaderingswijzen. Het artikel van M. van der Linde en R. Bohm over het Italiaans fascisme in de Nederlandse pers in de jaren twintig is erg algemeen gehouden doordat het vrijwel de gehele dagbladders behandelt. Misschien dat men daardoor de indruk krijgt dat in Nederland het Italiaans fascisme, zoals in zekere zin geheel Italië, nauwelijks met interesse en kritische zin wordt bekeken; in de trant van wat goed is voor Italianen heeft hier toch geen kans en is ook niet van belang. Geen diepzinnige reactie dus die meer zegt over het maatschappelijk-cultureel klimaat in Nederland dan over Italië en het fascisme.

Van de Nederlandse bijdragen is het artikel van Hans de Valk en Niek Nelissen over het Mussolini-regime en de Nederlandse fascistten wel het meest diepgaande. Duidelijk blijkt hier hoe fascisme en nationaal-socialisme vooral bewegingen waren gericht op het verkrijgen van macht en niet op een ideologie. De Nederlandse fascistten in hun verschillende gedingen stonden daar, naar gelang de diepgang van hun geloof in de zaak, in meerdere of mindere mate onthand tegenover. De centrale plaats, die opportunisme innam, maakt het begrijpelijk dat de aandacht vanuit Italië zich op Mussert ging concentreren toen diens ster duidelijk begon te rijzen. Mussert van zijn kant hoopte via Italië het Vaticaan tot een interventie ten gunste van de NSB te kunnen bewegen. Dat het Vaticaan daar niet op inging zal nauwelijks iemand verbazen. Verrassender is dat Mussolini in het conflict van de Nederlandse bisschoppen met de NSB de Nederlandse katholieken tot volgzzaamheid ten aanzien van het episcopaat zou hebben opgeroepen.

Gabrielle Manning verzorgde voor de bundel een beschrijving van de Nederlands-Italiaanse diplomatieke betrekkingen in 1940-1941, waarvoor ze gebruik maakte van onder andere Italiaans bronnenmateriaal. Zij concentreert zich op de Nederlandse vertegenwoordiging in Italië. Haar bijdrage vraagt om een behandeling van de Italiaanse in Nederland. De kwestie is interessant door allerlei ambivalenties in de verhoudingen: wie is nu met wie in oorlog, met welke regering heeft men te doen of wil men te doen hebben? Trefend verder is het verschil tussen haar verhaal over de vertrouwelijke missie van Colijn in januari 1940 naar Italië en dat van Jean Vanwelkenhuyzen over die zelfde missie in zijn artikel 'Les avertissements qui venaient de Rome'. Het zal aan het soort bronnen liggen, of aan de stijl van de Nederlandse diplomatieke berichtgeving, dat in het relaas van Gabrielle Manning niets doorklinkt van de relatieve koelheid waarmee Colijn door Ciano is ontvangen. Vanwelkenhuyzen signaleert die wel en ziet de oorzaak in het ontbreken van affiniteit tussen Colijn met zijn stijve boordje en Ciano, het verwende kind van het fascistische regime.

Speciale aandacht verdient hier het artikel van Henk van der Schoor over 'De twee gezichten van de architectuur in Italië (1920-1940)'. Deze bijdrage staat in zijn soort wat alleen temidden van de puur historische artikelen. Dit valt te betreuren, in die zin dat veel vaker gepoogd zou moeten worden in themabundels tot een integratie van historische disciplines te komen. Het belangrijke van dit artikel is dat het door de poging om het fascisme als ideologie te analyseren aangeeft hoezeer de periode door nog veel meer stromingen wordt beheerst. Ook de betrekkingen tussen de Benelux-landen en Italië in die jaren vertonen vele aspecten die moeilijk alleen onder de noemer fascisme te vangen zijn. Heel duidelijk blijkt dat uit de contacten tussen Nederland en Italië op het terrein van de architectuur, hoe beperkt en weinig diepgaand die ook waren. Even onjuist als het is om in de Italiaanse architectuur tussen de twee wereldoorlogen een fascistische stijl als overheersend aan te wijzen, even onmogelijk is het om in de Nederlands-Italiaanse betrekkingen

steeds en overal fascisme als de spil te zien waarom het draait. In dit architectuurartikel komt de veelheid aan gezichten naar voren die het beeld van Italië tijdens het fascisme oplevert. Historici zouden hun voordeel kunnen vinden bij meer aandacht voor de zeggingskracht van monumenten naast die van documenten.

P. van Kessel

P. van Hees en G. Puchinger, ed., *Briefwisseling Gerretson-Van Eyck* (Baarn: Bosch & Keuning, 1984, 733 blz., f65,—, ISBN 90 246 4466 6).

De bewerkers van de inmiddels veelbesproken *Briefwisseling Gerretson-Geyl* (5 dln., 1979-1981) hebben de reeks aangevuld met een uitgave van de briefwisseling tussen F.C. Gerretson en de andere partner in het driemanschap, P.N. van Eyck. Na het voorgaande was er reden genoeg om het boek met belangstelling tegemoet te zien. De editie lijkt steeds met grote zorg uitgevoerd; de inhoud stelt echter enigszins teleur. Er was te verwachten dat de nadruk hier, anders dan bij Gerretson-Geyl, op letterkundige zaken zou liggen, maar ook in literair opzicht staat deze correspondentie niet steeds op een hoog peil. In de briefwisseling Gerretson-Van Eyck zijn, heet het in de inleiding, 'van de aanvang af twee *dichters* aan het woord, die zich hecht met elkaar verbonden wisten' (5). Zoals bekend raakte Gerretson echter weldra grondig van het dichterschap vervreemd. Eerst aan het eind van de jaren dertig toen hun vriendschap plotseling een intiëmer karakter aannam, kreeg Van Eyck hem zover dat hij zich opnieuw in de resultaten van zijn kortstondige dichterlijke werkzaamheid wilde verdiepen. Wat daaraan voorafging beweegt zich helaas dikwijls op het niveau van plechtig en omstandig uitgevochten, maar in de grond triviale ruzies: over geld, over een tweedehands auto, over te verkopen boeken, over al dan niet vermeende beledigingen. Het geduld van de lezer wordt daarbij wel eens op de proef gesteld.

Gerretson vertoonde zich tegenover Van Eyck niet anders dan tegenover Geyl: sterk onderhevig aan stemmingen, onberekenbaar en soms onbetrouwbaar, en nu en dan ook van een onverwachte grootmoedigheid. De briefkaart waarmee hij Van Eyck in 1925 te hulp kwam toen diens betrekkingen met de Nederlandse literaire wereld een dieptepunt hadden bereikt (130), maakt begrijpelijk waarom zijn vrienden geneigd waren hem veel te vergeven. Dit geldt ook nu nog. Destijds was hij van de twee de minst moderne, maar het element van ironie dat zelfs in zijn verwerpelijkste attitudes niet geheel ontbrak staat het hedendaagse levensgevoel nader dan de loden ernst van Van Eyck. De ontwikkelingsgang van de dichter-wijsgeer Van Eyck is al eerder, onder andere in enkele delen van de reeks *Achter het Boek*, uitvoerig gedocumenteerd. Bij hem treft vooral de ingespannen wilskracht waarmee hij zijn idealen trachtte te bereiken. Het was een doelbewustheid die gemakkelijk overging in eenzijdigheid, en die de functie van voorbeeld die hij nastreefde soms eerder in de weg stond. Zijn werk als criticus werd beheerst door een neoplatonistische en spinozistische filosofie waarin maar weinigen bereid waren hem te volgen. Gerretson reageerde nauwelijks op zijn uiteenzettingen. Omgekeerd had Van Eyck maar weinig aandacht voor Gerretsons politieke bemoeienissen. De discussies over politieke en historische kwesties die de briefwisseling met Geyl verlevendigden ontbreken hier vrijwel geheel. De geschiedschrijving en de politiek behoorden voor de journalist Van Eyck tot de sfeer van zijn dagelijkse arbeid, die hij strikt van zijn dichterschap scheidde. Tegenover de Grootnederlandse aspiraties van Geyl en Gerretson stond hij niet onwelwillend, maar hij leverde er geen actieve bijdrage aan. Van zijn politieke standpunt blijkt in deze brieven niet meer dan dat hij een onduidelijk socialisme als toekomstbeeld voor ogen had.